

Lehetséges-e egyáltalán marxi értelemben vett kommunizmus?

Orthmayr Imre
CSc, nyug. egyetemi docens (ELTE BTK)
orthmayr@t-online.hu

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.6>

Bence György, Kis János és Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című, ötven éve készült és betiltott grandiózus műve máig értékes és érvényes. Először a szocialista (kommunista) gazdaság marxi modelljéről nyújtott kritikájukat rekonstruálom. Majd áttérek a marxi kommunizmusfelfogás nem gazdasági összetevőinek kritikai tárgyalására: arra, hogy (1) a primitív társadalmak kommunizmusa nem szolgálhatott mintául a posztkapitalista kommunizmus számára, (2) a közösségek összetartó erejüket nagy mértékben a külső vagy belső ellenségképéből merítik, (3) irreális feltételezni az állam, a jog és az erkölcs megszűnését nagyméretű komplex társadalmakban, és azt is, hogy az emberek közötti mindenféle konfliktus megszűnhet bennük, (4) az önmegvalósítás és a közösségiség összeegyeztetése problematikus, (5) a mindenki számára lehetséges kreatív önkiteljesítést biztosító társadalom elképzelhetetlen.

Kulcsszavak: *Überhaupt*, Marx, szocializmus, kommunizmus, ősi társadalmak, közösségek, állam, egyéni önmegvalósítás

Is Communism in the Marxian Sense Possible at All?

How Is Critical Economic Theory Possible?, a magisterial work by G. Bence, J. Kis and G. Márkus had been written and banned 50 years ago and published only after the demise of state socialism. Its argument is still valuable and valid. My reconstruction of their critique of the Marxian model of a socialist/communist economy is followed by a critical discussion of the non-economic components of Marx's conception of communism. This leads me to the following five claims: (1) The communism of primitive societies could not provide a model for a postcapitalist communism. (2) The social cohesion of communities is mostly sustained by the awareness of real or imagined enemies within or outside the community. (3) The assumptions that large and complex societies could survive the elimination of the state, the law and morality or interpersonal conflicts of all kinds could disappear in such societies are unfounded. (4) The reconciliation of self-realisation and communitarian participation is not unproblematic. (5) No society can vouchsafe creative self-realisation for all its members.

Keywords: *Überhaupt*, Marx, Socialism, Communism, Ancient Societies, Communities, State, Individual Self-Realisation

Bence György, Kis János és Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*¹ című munkája ötven évvel ezelőtt nem jelenhetett meg, szerzőit még állásuktól is megfosztották. Pedig az akkor kéziratban maradt mű, túl azon, hogy Marx írásainak egyik legalaposabb rekonstrukciója és kritikája, a Marx utáni kapitalizmus, a technikai fejlődés, a társadalmi változások és a rájuk adott marxista válaszok máig releváns társadalomfilozófiai elemzése.

1.

A címben feltett kérdésre a válasz egyértelműen tagadó. Nemcsak azért, mert a kommunizmus megvalósult változatai a marxi elképzelés rémálomszerű ellentétét hozták létre, hanem mert eleve nem volt megvalósítható. Marx ugyan hangsúlyozta, hogy nem alkot utópiát, nem dolgozza ki a kívánatos társadalmi berendezkedés részleteit, de ettől az még utópia, csak éppen elnagyolt.

Utópia sokféle van. Az *Überhaupt* keresztapjának, Kantnak² is volt egy utópiája: *Az örök békéről*.³ Kétszáz évvel később John Rawls újrafogalmazta Kant elképzelését *A népek joga* című könyvében,⁴ amelyben realista utópiának nevezte a világ népeinek kölcsönös megegyezésen alapuló békés együttélését. Marx kommunizmusa nem tűnik realista utópiának, bár Kanté és Rawlsé se nagyon.

Még ha megvalósítható lenne is a Marx által vizionált kommunizmus, nem volna mindenkinek vonzó. „Az összes világok legjobbika nekem nem ugyanaz, mint neked. Az a világ, amelyben az általam elképzelhetőek közül a leginkább szeretnék élni, nem pontosan ugyanaz lesz, mint amit te választanál” – írja Robert Nozick.⁵ Még azok is utópikusnak tartják a Marx által elképzelt világot, akiket vonz egy olyan társadalom képe, amelyben kiteljesedik az emberi alkotóerő és a szabad önmegvalósítás.⁶

1 Bence – Kis – Márkus 1992.

2 Az *Überhaupt* elnevezés eredete: „Kant egyik »transzcendentális főkérdése« szól így: »Wie ist Metaphysik überhaupt möglich?« – vagyis milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy lehetséges legyen metafizika egyáltalán, nem egy bizonyos típusú, hanem tetszőleges metafizikai elmélet. Erre a kérdésre hajaz a könyv ötödik fejezetének címe: »Lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan« – vagyis nem pontosan az a kritikai elmélet, amivel Marx próbálkozott, mert erről kimutattuk, hogy nem tesz eleget a maga elé állított követelményeknek, és nem is egy bizonyos alternatív elmélet, hanem milyen általános feltételek teljesülése teszi elgondolhatóvá, hogy lehetséges legyen egy másik elmélet, mely a marxi követelményeket teljesíti. Tehát nem vállalkoztunk arra, hogy kidolgozzunk egy alternatív marxista elméletet; annyit szeretnünk volna megmutatni, hogy elvileg lehetséges marxista kritikai elmélet – ahogy Kant is a metafizika elvi lehetőségét akarta bizonyítani. Innen a könyv házi használatú neve, ami aztán elég széles körben elterjedt.” (Kis 2021, 126–27.)

3 Kant 1997.

4 Rawls 2008.

5 Nozick 1974, 298.

6 Lásd például Elster 1985, 526–27.

Kis János szerint a Marx által bemutatott kommunizmus nemcsak megvalósíthatatlan, de sok tekintetben nem is kívánatos.⁷ Nem szólva arról, hogy az önmagukban kívánatos és megvalósítható céljaink sem mindig valósíthatók meg együtt: „választanunk kell egyformán abszolút követelmények között, és ha ezek közül némelyiknek eleget teszünk, óhatatlanul fölládozunk másokat”.⁸ Marx viszont „hajlamos volt feltételezni, hogy minden jó dolog együtt jár, és hogy egyszerre élvezhető az egyéni önmegvalósítás és a maximális termelékenység és a maximális együttműködés”.⁹

2.

A könyv rámutat Marx kommunizmusképének hiányosságaira, miközben alig használja a „kommunizmus” szót, s helyette a „szocializmus” jelöli a jövő Marx által elképzelt ideális társadalmát. A szerzők következetesen kerülnek a kommunizmus fogalmát.

A gothai program kritikájában Marx megkülönbözteti a kommunizmus két szakaszát – a marxisták az első szokatlanul szocializmusnak nevezni. Amit Marx „a kommunista társadalom egy felsőbb szakaszának” nevez,¹⁰ azt a szerzők „a kiteljesedett szocializmus”, „a szocializmus magasabb foka” és „a szocializmus felső foka” kifejezéssel jelölik.¹¹ Kommunizmusról nem beszélnek, mivel az 5. fejezet szerint gazdaságtanilag nem vehető komolyan. Nem képzelhető el, hogy a szükségleti javak mindenkinek korlátlanul elérhetőek legyenek. Olyan gazdasági rendszer sem lehetséges, amely valamennyi szükségletet ki tud elégíteni. De ha mégis, a Marx által is alapvetőnek tekintett gazdasági probléma akkor sem szűnne meg:

Marx tehát olyan gazdaságot tételezett fel, amelyben minden szükséges ökonómiai faktor bőséges mennyiségben áll a társadalom rendelkezésére – egy kivételével. Az időt a termelőerők semmilyen fejlődése nem képes a bőségig szaporítani. Nemcsak a termelés zajlik ugyanis az időben, hanem [az] emberi aktivitás is. Míg a munkaidő összehúzódhat vagy kiterjedhet, az élettevékenységek összessége számára rendelkezésre álló idő abszolút korláttal bír, semmi módon nem növelhető mennyiség. A nap 24 órából áll, ezalatt dolgozni, táplálkozni, pihenni, szórakozni kell. [...] Az idővel akkor is gazdálkodni kell – ez Marx álláspontja –, amikor az anyagi szükségletek már mind telítettek.¹²

7 Kis 2016, 116–22.

8 Berlin 1990, 436.

9 Elster 1985, 455–56.

10 Marx 1969, 19.

11 Bence – Kis – Márkus 1992, 145–47.

12 Bence – Kis – Márkus 1992, 145–46.

Mivel kommunista gazdaság eleve nem lehetséges, a szerzők a szocializmus megvalósíthatóságával foglalkoznak. A „kritikai gazdaságtan” nem más, mint a tőkés gazdaságnak a szocializmus perspektívájából nyújtott kritikája. A 6. fejezet címadó kérdése – „Lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan?” – csak azután válaszolható meg, ha már eldőlt, lehetséges-e szocializmus. Triviális értelemben kritikai gazdaságtan persze lehetséges, minthogy már van. Például Marxé és másoké. Az igazi kérdés, hogy megalkotható-e Marx eredeti intencióinak megfelelően a működőképes szocializmusnak a nélkülözhetetlen intézményes alapokat is kidolgozó gazdaságelmélete. A szerzők azt sugallják, hogy talán.

A szocialista gazdaság marxi modelljének egyik szintje a termelési folyamatok megszerzése egyetlen üzem mintájára: a kollektív tulajdonosok egységes terv szerint irányítják a gazdaságot, a termelés személyi és tárgyi tényezőinek összekapcsolását a piaci csere helyett a központi elosztás biztosítja, a termelés költségét pedig közvetlenül munkaórákban, nem pedig cseréértékekben vagy piaci árakban számítják ki.¹³ A központi igazgatási szerv felméri a rendelkezésre álló termelési tényezőket, megállapítja, hogy adott terméket mely termelési egységek képesek a legolcsóbban előállítani, s ennek megfelelően hogyan kell elosztani az erőforrásokat a különböző területek között. „Könyvelési, számviteli funkciók teljesítése – lényegében ebben áll Marx szerint a dolgok igazgatása.”¹⁴

Az üzem mintájára elgondolt szocialista gazdaságban a termelés hatékonysága a legfőbb cél. A termelési feladatokat azonban a társadalmi szükségletek határozzák meg, melyeket egy másik intézmény jelöl ki. A tőkés társadalomban ezt is a piac végzi, a szocializmusban viszont szükség van a társadalmi szükségletek számbavételének nem piaci intézményére. Ez Marx szerint a termelők társulása, a termelést irányító központi szervtől megkülönböztetett asszociáció, a szabad emberek egyesülése.¹⁵

3.

A 4. fejezet szerint tarthatatlan a szocialista gazdaság üzemi modellje, a központosított munkaidő-gazdaság, ahol a költségszámításokat közvetlenül a munkaidő alapján végzik. Ezzel az elképzeléssel és az alapjául szolgáló munkaérték-elmélettel a szerzők szerint az a probléma, hogy a munkafajták különböző mértékben bonyolult és specializált munka sokasága nem vezethető vissza a közös mércének használt egyszerű, homogén munkára.¹⁶ Noha Marx predikciójával összhangban a gépi nagyipar későbbi fejlődésében valóban érvényesült az összetett munkafolyamatok felbontása egyszerű összetevőkre, az csak a termék közvetlen megmunkálását érintette, a termelés összefolyamatát nem. A ter-

13 Bence – Kis – Márkus 1992, 74–75.

14 Bence – Kis – Márkus 1992, 77.

15 Bence – Kis – Márkus 1992, 75–76.

16 Bence – Kis – Márkus 1992, 90–98.

melőtevékenységek szabványosítása előfeltételezi a tervezés, irányítás, ellenőrzés nem szabványosított feladatainak elvégzését, valamint a természettudományos eredmények ipari hasznosítását. Technikai értelemben tehát olyan tevékenységek is hozzátartoznak a termeléshez, amelyek nem vezethetők vissza egyszerű fizikai munkára, de értelmesen nem is mérhetők a végzésükhöz szükséges idővel. A tudósok mellett szükség van mérnökökre és technikusokra, a kialakított technológia alkalmazásához pedig a gépi berendezések üzemeltetésével, ellenőrzésével és javításával foglalkozó, magasan kvalifikált munkásokra. Ez az igény egyre nőtt, rációlvá Marxnak arra a tételére, hogy az ipari fejlődés a szak-képzettség általános lebontásával jár. A bonyolult munkák összessége nem vezethető vissza egyszerű munkára. Ennélfogva a szocialista társadalom központi gazdaságirányítási szerveinek esélye sincs a közvetlen munkaidő-gazdálkodás megvalósítására.¹⁷

Marx a munkafeladatok leegyszerűsödéséből vezeti le a szocializmusnak azt a további vonását is, hogy az emberek nincsenek kényszerűen alávetve a munkamegosztásnak, nincsenek a személyes hajlamaiktól függetlenül egész életükre valamilyen korlátolt rész-tevékenységhez kötve, a foglalkozási csoportok valamelyikébe besorolva, melyeknek tagjai egyenlőtlenül részesednek a megtermelt javakból és a termelési eszközök feletti rendelkezési jogból. Az egyaránt egyszerű és könnyen megtanulható munkafeladatokat az egyének könnyen váltogathatják, miáltal felszabadulnak a részműveletek egyhangúságának rabságából, eltűnnek a mereven elkülönülő foglalkozási kategóriák, megszűnik a gazdasági és döntési jogkörök hierarchizáltsága és ebben az értelemben a fizikai és szellemi munka megosztása is.¹⁸

Marx jóslatával ellentétben a technika fejlődése következtében a közvetlen munkafeladatok jelentős részének elvégzése egyre képzettebb munkaerőt igényel, ami lehetetlenné teszi a munkakörök tetszés szerinti váltogatását, az egyének szabad mozgását a társadalmi munkamegosztás különböző funkcionális területei között. A munkamegosztási ágakhoz stabil, saját érdekű csoportok kapcsolódnak, melyeknek tagjai az esetek nagy részében nem rendelkeznek elég szakismerettel a többi csoport tevékenységének szakmai-műszaki ellenőrzéséhez. Ez pedig megghiúsítja a munkamegosztásban kialakuló hierarchia lebontását, amit Marx javasolt.¹⁹

A modern technikai fejlődés valóban nem járt együtt a szakképzettségi szintek egalizálódásával. Az anyagi erőforrásokkal való gazdálkodás sem vált olyan egyszerű feladattá, amelyet szakképzés és tartós gyakorlás nélkül is bárki elvégezhet. Ebből következően aligha rendelkezhet mindenki tetszése szerint bármikor bármilyen képzettséggel.

Az elsajátított ismeretek aktív alkalmazásának kompetenciáját csak rendszeres gyakorlással lehet megszerezni. Márpedig mindent nem lehet rendszeresen csinálni. Mi más jelenthet

17 Bence – Kis – Márkus 1992, 100–05.

18 Bence – Kis – Márkus 1992, 105–07.

19 Bence – Kis – Márkus 1992, 109–10.

a rendszeres gyakorlat, mint meghatározott szakmai képességeknek más képességek rovására történő kiművelését? Az olyan társadalom, amelyben mindenki egy kicsit vasesztergályos, egy kicsit repülőgép-tervező, egy kicsit atomfizikus volna – be kell látnunk – az utópiák birodalmába tartozik.²⁰

S végül a központosított munkaidő-gazdálkodás sem felmérni, sem kielégíteni nem képes a fogyasztói szükségleteket; csak adminisztratív úton tudja szabályozni a fogyasztói javak elosztását. Vagyis Marx szocializmusmodelljében nem valósul meg a fogyasztók szükségleteinek autonóm és differenciált kielégítése, mint ahogy a munkamegosztás önkéntessége, a munkavállalás szabadsága sem.²¹

4.

Míg a 4. fejezet a szocialista gazdaság marxi modelljének destruktív kritikáját nyújtja, addig a 8. fejezet, amelyet a szerzők könyvük „végső, már inkább pozitív megfontolásokat tartalmazó” szakaszának neveznek, a szocializmus irányába tartó kibontakozás konstruktív lehetőségeit vizsgálja.²² Bár Marx a „szabad termelők társulása” és a „szabad egyének egyesülése” – lelkesítő és homályos – kifejezéseket a végkifejletnek tekintett kommunizmusra alkalmazta, a szerzők ezeket is a szocializmusra vonatkoztatják.²³ Korábbi elemzéseik eredménye szerint „a dinamikus és racionálisan gazdálkodó társadalmak – márpedig Marx szerint a szocializmus csak ilyen lehet – feltételezik a piac-típusú intézmények működését”.²⁴ Most megállapítják, hogy a dinamikusan fejlődő szocialista gazdaság nem lehet meg állami szabályozás nélkül, és a szocializmus működőképes gazdasági rendszerét állami szabályozásnak alávetett piacgazdaságként értelmezik, majd megvizsgálják, milyen

20 Bence – Kis – Márkus 1992, 116. A munkamegosztás szocializmusbeli megszűnésére vonatkozó marxi elképzelés fenti kritikája kizárólag *A tőke* és közvetlen előmunkálatai realista felfogása ellen irányul, amely a *Grundrisse* technikai fejlődés-utópiájától is eltávolodik. Ennélfogva szóba sem kerül *A német ideológia* munkamegosztás-kritikája, de ez az idézet nyilvánvalóan erre is utal. Marx nevezetes sorait érdemes felidézni: „Amint ugyanis a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász vagy pásztor vagy kritikai kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elveszíteni – a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nemcsak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágazatban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritikáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.” (Marx – Engels 1960, 34.)

21 Bence – Kis – Márkus 1992, 118–19, 135.

22 Bence – Kis – Márkus 1992, 305.

23 Később Kis János maga is a kommunizmus kifejezést használja, miközben továbbra is – joggal – támaszkodik az *Überhaupt* elemzéseire (Kis 2016).

24 Bence – Kis – Márkus 1992, 294.

feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy a társadalom tagjai ellenőrzésük alá vonhassák a gazdaság működését szabályozó államot.²⁵

Az állam nélkülözhetetlen gazdasági szerepét két irányból mutatják be. Egyrészt a modern kapitalizmus kibontakozása során érvényét veszítette az a marxí feltevés, hogy a fejlett gazdaságnak csak két egymást kizáró formája lehetséges: vagy a tőkés piacgazdaság, vagy a gazdaság üzemszerű megszervezése. A modern neokapitalista állam létrehozott egy harmadik változatot: az államilag szabályozott piacgazdaságot.²⁶ Az állam három alapvető módon szabályozza a piacgazdaság működését: (1) a piaci mechanizmusok felhasználásával, (2) a piaci funkciók módosításával vagy részleges felfüggesztésével és (3) egyes gazdaságilag is jelentős szférák kivonásával a piaci mechanizmusok hatóköréből. Az állami beavatkozások nem pusztán a tőkések érdekeit szolgálják, mert alapvető céljuk a piaci mechanizmusok és ezen keresztül az öszgazdasági működés és dinamika racionális szabályozása, a gazdaság és a társadalom egészének stabilitása és prosperitása, a pénzügyi és gazdasági válságok elkerülése.²⁷

Másrészt Marx koncepciójából is következik az állam fennmaradása a szocialista társadalomban:

mint minden olyan társadalomban, amely a termelés átfogó ellenőrzésére és irányítására vállalkozik, a szocializmusban is fenn kell maradnia egy központi, specializált, meghatározott közösségi feladatok megoldását magára vállaló és – ebben az értelemben – elkülönült gazdasági irányítószervnek. [...] S ha a specializáció fennmaradásával kapcsolatban általában elismertük, hogy a munkamegosztás sajátos életformák, sajátos csoportérdekek, sőt feltehetően meghatározott stratifikációs tagozódás kialakulásához vezet, akkor teljesen értelmetlen lenne a szóban forgó sajátos munkamegosztási csoport esetében kétségbe vonni ennek jelentkezését. Ami [...] azt jelenti, hogy ez a sajátos munkamegosztási csoport, amelynek tevékenysége speciális szakmai jellegénél fogva közvetlenül befolyásolja a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető jellemzőit, közvetlenül közösségi jelentőségű feladatainak megvalósítása közben is törekedni fog vagy legalábbis törekedhet partikuláris csoportérdekeinek érvényesítésére. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a gazdasági irányítószerv nemcsak egészen általános, közvetlenül közösségi jelentőségű feladatokat lát el, hanem ezeknek a feladatoknak a konkrét lebontása szükségszerűen különböző módon és mértékben érinti a többi társadalmi csoport sajátos érdekeit. [...] Mindennek alapján úgy gondoljuk, hogy feltétlenül jogos a központi irányítószerv tevékenységét állami funkcióként értelmezni – mégpedig a kifejezés némileg korlátozott, de végső gyökerét tekintve marxí értelmében.²⁸

25 Bence – Kis – Márkus 1992, 354.

26 Bence – Kis – Márkus 1992, 307–08.

27 Bence – Kis – Márkus 1992, 310–17.

28 Bence – Kis – Márkus 1992, 332–33.

Marx eredeti kérdése immár így hangzik: hogyan vehető alá a piacgazdaságot szabályozó állam a társadalom, vagyis a szabadon társult egyének tudatos és hatékony ellenőrzésének? Enélkül ugyanis nincs kommunizmus, amelyek ismérvei egyebek között a következők: (1) Az egyének saját hajlamaik és érdeklődésük alapján választhatják meg tevékenységük terepét. (2) Az egyének szabadon választhatnak a társadalom által személyes fogyasztásra termelt javakból. (3) Az egyének reálisan befolyásolhatják az átfogó gazdasági folyamatokat. (4) Az egyének a „társulás” tagjaiként részt vesznek annak meghatározásában, hogyan kell alakítani a társadalmi szervezetet. (5) Megteremtik a sokoldalúan és harmonikusan fejlett individuumok társadalmi életfeltételeit: a szellemi és fizikai képességek, valamint az aktív emberi készségek összességéként felfogott termelőerők akadálytalan, progresszív és univerzális fejlődését. (6) Az individuum egyetemes fejlődése alkotó képességének maximális kidolgozását jelenti, miáltal az összes emberi erők kifejllesztése öncéllá válik.²⁹

A szabad egyének társulásának tehát ellenőrzése alá kell vonnia a központi gazdaságirányító szervezetet. A feladat nem a közhatalom elkülönülésének teljes megszüntetése és valamennyi osztársadalmi funkció átruházása az egyének összességére, hanem olyan társadalmi körülmények és mechanizmusok megteremtése, amelyek révén az egyének hatékonyan ellenőrizhetik a közösségi-társadalmi funkciókat betöltő szakapparátusok működését a legalapvetőbb gazdasági-társadalmi célok kitűzése és elérése érdekében.³⁰ Az így értelmezett feladatból már nem következik szükségszerűen a szocializmus megvalósításának lehetetlensége, de a megvalósítás feltételei minden részletükben nem könnyen feltárhatók, és nem biztos, hogy létrehozhatók. Az alapvető feltétel, hogy az önálló, szabad egyének nem állhatnak szemben atomizált, spontánul elrendeződő vagy éppenséggel rendezetlen halmazként a központi gazdaságirányító apparátussal. A központi irányítószerv ellenőrzése előfeltételezi, hogy az egyének mint szilárd közösségek és szervezetek tagjai állnak szemben a központi gazdaságirányítás szervezetével. Ehhez mint szabad, egyéni választásokon alapuló önkéntes társulásoknak is saját szakembergárdára és szakértői intézményekre van szükségük. Valamint, hogy megfelelő intézményes csatornák biztosítsák az észszerű döntésekhez szükséges információk beszerzését és feldolgozását, a problémák racionális megvitatását, továbbítását, egyeztetését és kivitelezését.³¹

Az ilyen berendezkedéshez szükséges különféle – a tág értelemben vett politikai, illetve a közvetlen életközösségekből kinövő – integrációs formák, egyesülések és társulások esélyeit és a mindennapi élet megfelelő megszervezésének problémáit tárgyalják a szerzők a fejezet hátralevő részében. Konklúziójuk az, hogy a szocialista társadalom csak akkor szüntetheti meg a központi gazdasági-politikai hatalom és az elszigetelt egyén ellentétét, ha az egyéni szabadságjogok kiegészülnek a kollektívák szabadságjogainak elméleti kidolgozásával és gyakorlati intézményesítésével.

29 Bence – Kis – Márkus 1992, 294–309.

30 Bence – Kis – Márkus 1992, 334.

31 Bence – Kis – Márkus 1992, 340–41.

5.

Az *Überhaupt* egyik bevezető kérdése, hogy Marxnál miként jelenhet meg úgy „a szocialista gazdaság, mint ami egyesíti a kapitalizmus és a prekapitalista társadalmak egymással ellentétes »jó oldalait«”.³² Jon Elster szerint Marx a gazdaságon kívüli társadalmi viszonyok tekintetében is így értelmezte a kommunizmust: „A kommunizmust Marx a kapitalizmus és a prekapitalista társadalmak szintézisének tekintette, amely összebékíti egymással az előbbi individualizmusát az utóbbi kommunikatívus jellegével. Az egyéni önmegvalósításnak a közösség javára végzett alkotó munkában van helye.”³³

Marx valójában nem tekinthette az összes prekapitalista társadalmat egyaránt e szintézis részének, hanem csak az egyforma létfeltételek között élő eredeti, természeti közösségeket, hiszen a többi prekapitalista társadalomban jelentős terméktöbblet keletkezett, amelyet egyesek elsajátítottak, és mások feletti hatalmuk megalapozására használtak. Az írott történelem előtti társadalmi szervezet az ősi kommunista társadalom. Az ősi társadalmak, vagyis a nemzetségek, törzsek és faluközösségek képezték a csoportos emberi együttélés első formáit, és Marx számára ezek jelentették a mintát a posztkapitalista kommunizmusról alkotott elképzeléséhez. Mindenki közvetlen kapcsolatban állt mindenki mással, mindenkinek a túlélése függött mindenki másétól és mindenki együttműködésétől, az egyén érdeke szorosan összefonódott a többiekével. Többlettermék nem keletkezett, nem voltak ezt elsajátító csoportok. Az egyének életfeltételei alapvetően azonosak és egyenlők voltak. A munkatevékenységek megosztása is az együttélők körében, nem pedig elkülönült csoportok között történt. Még a törzsi háborúkban is mindenki részt vett, nem csak a felnőtt férfiak professzionális serege.

Ennek az alapviszonynak módosult formái Marx szerint az ázsiai, antik és germán – valamint a szláv, román, kelta, mexikói és perui – változatok, amelyek mindegyikére továbbra is jellemző, hogy – bár megkezdődik a társadalom különálló, majd antagonisztikus osztályokra való hasadása – a dolgozó és magát újratermelő szubjektum úgy viszonyul termelése feltételeihez, mint amelyek az övéi, mivel a közösség tagja.³⁴

A közösség azonban másként konstituálódik a különböző formákban. Az ázsiai vagy keleti forma esetében a kis közösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg valóságos tulajdonosként, a tényleges községek pedig csak örökös birtokosként. Az antik görög-római forma első előfeltétele szintén a közösség, de ennek bázisa nem a föld, hanem a város mint a földművelők, földtulajdonosok lakhelye és életének középpontja. Mivel a közösség fő problémája földjeinek megvédelme és újak megszerzése, ezért a háború a legfőbb közösségi munka. A családokból álló község ezért katonailag van megszervezve. A község mint állam a szabad és egyenlő magántulajdonosok egymásra vonatkozása, kifelé

32 Bence – Kis – Márkus 1992, 43.

33 Elster 1985, 523.

34 Marx 1972, 357–79.

irányuló szövetkezése és biztosítéka. A földhasználat előfeltétele itt is a községi tagság, de a község tagjaként az egyes ember magántulajdonos.

Az önfenntartó közösség további változata Marx szerint a germán forma, amelyben az egyes családfők erdőkben tanyáznak, s nagy távolságok választják el őket egymástól. A község ténylegesen csak tagjainak mindenkori egyesülése révén létezik, bár lényegi egységüket a leszármazás, nyelv, közös múlt és történelem biztosítja. A község nem államként létezik, mint az ókoriaknál, mert nem városként létezik. A szabad földtulajdonosoknak ahhoz, hogy a község valóságosan létezzen, gyűlést kell tartaniok.³⁵

A hagyományos közösségekben a termelés célja az emberek létfenntartása és az egyes egyén és közössége közötti viszonyok újratermelése. A gazdagság mint öncél csak néhány kereskedőnépnél jelenik meg az ókori világ pórusaiban. A piaci csere egymástól független tulajdonosok elkülönült tulajdonát előfeltételezi, amellyel a közösségek tagjai önállóan nem rendelkeznek. Kereskedésre ennél fogva kezdetben csak a különböző közösségek között kerülhet sor. Ha a piaci csere a közösségek belső viszonyainak is részévé válik, akkor felbomlasztja azokat. A közösségeket felbomlasztja a termelőerők fejlődése is.³⁶ Ez elvi ellentétet jelent az ősi és a posztkapitalista kommunizmus között: az előbbi létfeltétele a termelőerők stagnálása, az utóbbié azok végtelen fejlődése.

A *Grundriss*ének a prekapitalista társadalmakról szóló része nem azt kívánja bemutatni,³⁷ hogy mi és hogyan szolgálhat mintául e társadalmakban a kommunizmus számára, hanem hogy mi az, ami alapvetően megkülönbözteti mindegyiket a tőkés árutermeléstől és egyáltalán a piaci viszonyokra épülő gazdaságtól.

6.

Marx szerint tehát a prekapitalista társadalmak közül csak a törzsi társadalom lehetne modell az érett kommunizmus számára, viszont valójában az se, mivel a termelőerők stagnálását feltételezi. De már a csoportnagyságból adódó lényegi különbségek miatt sem feleltethetők meg egymásnak. Az „Egy mindenkiért, mindenki egyért!” elve jól érthető a három testőr esetében, akik csak négyen voltak, s önfeláldozó összefogásuk egyetlen tevékenységfajta kora korlátozódott. De hogyan lenne értelmezhető számtalan sok ember átláthatatlanul bonyolult viszonyrendszerében?

Az őskommunista társadalomnak részben megfeleltethető Ferdinand Tönnies organikus közösségfogalma (*Gemeinschaft*), amellyel a mechanikus társulást vagy társadalmat (*Gesellschaft*) állította szembe. Az előbbi meghatározó jegye a konszenzus, vagyis a kölcsönös és közös, összekötő érzület, a közösség egységes akarata. „Ez az a különös társadalmi

35 Marx 1972, 360–64.

36 Marx 1972, 366–67, 375.

37 Marx 1972, 355–92.

erő és rokonszenv, amely az embereket egy egész tagjaiként tartja össze.”³⁸ A közösség a bizalmas, otthonos, kizárólagos együttélés egysége, a mechanikus társadalom egymástól független személyek pusztá egymásmellettsége és mesterséges kapcsolata.

A közösséget jellemző szoros és tartós, az élet minden területére kiterjedő, Tönnies szerint alapvetően érzelmi alapú és harmonikus kapcsolatrendszer csak tartósan együttélő kiscsoportok tagjai között érvényesülhet. Bár szigetszerűen előfordul az individualista, szerződésalapú társadalmakban is (család, rokonság, szomszédság, baráti kör, munkahelyi közösség), és kifejezetten szerződéselvű viszonyokhoz is kapcsolódnak személyes, baráti, gondoskodó viszonyok (munkahelyi vezető és beosztott, eladó és vevő, orvos és beteg között), a modern ipari társadalmak átfogó és alapvető szervezőelve nem lehet ez.³⁹

Tönnies elismeri a viszály lehetőségét a közösségben, de nem tartja jelentősnek. Valójában az erős személyes és érzelmi kötelékek nem zárják ki a lokális közösségeken belüli súlyos viszályokat. Elszabadulhatnak a hirtelen fellobbanó és a tartósan felhalmozódó ellenséges indulatok a szoros érzelmi közösségben élők között, sőt közöttük szabadulhatnak el igazán.⁴⁰ „Gyakorlatilag az összes kisléptékű társadalom egyik alapproblémája, hogy az erőszak és megtorlás központi monopóliuma híján nem lehet az önfejű egyéneket és ilyenek csoportjait meggátolni más egyének vagy csoportok fizikai bántalmazásában”⁴¹ – írja Jared Diamond. Az erőszak ellenereőszakot szül, a bosszúk és ellenbosszúk sorozata könnyen eszkalálódik: egyetlen ember bűnéért rokonsági csoportjának bármely más tagja büntethető, például megölhető, nemzedékeken keresztül. „[K]éptelenek volnánk békésen egymás mellett élni, ha a személyes bosszúhoz való jogról nem mondanánk le, vagyis a megtorlást nem bízánk az államra. Enélkül ugyanúgy a folyamatos háború körülményei között léteznénk, mint a legtöbb nem-állami társadalom tagjai.”⁴²

A törzsi közösségekben az idegen csoportokkal szemben a másik válogatás nélküli megölése az alapelv. A fiúkat arra nevelik, hogy készen álljanak a harcra, és számítsanak rá, hogy bármikor megtámadhatják őket. Az ellenséges csoportok tagjait nem tekintik embereknek. Háborúik olykor komoly méészárlással és pusztítással járnak. Mivel a csoport valakikkel szinte mindig hadban áll, a háború következményei az emberek viselkedésében folyamatosan érvényesülnek.⁴³ Az őskommunizmusnak ez a vonása nyilván nem illeszthető be Marx kommunizmusképébe.

38 Tönnies 1983, 30.

39 Hechter 1987, 20–24.

40 Ma Magyarországon a családon belül elkövetett emberölések száma jóval nagyobb, mint az idegenek között elkövetetteké.

41 Diamond 2013, 103.

42 Diamond 2013, 147.

43 Diamond 2013, 149.

7.

Jared Diamond fenti leírásaiban képlekenyek a határok a csoporton belüliek és kívüliek között. A brutális törzsi háborúkat szerinte gyakran törzsen belül, vagyis közös nyelvű és kultúrájú csoportok vívják.⁴⁴ De különböző törzsek rokoni kapcsolatba is kerülhetnek egymással, ami viszont a rokonsági csoportok között éppúgy vezethet háborúhoz, mint szövetséghez.⁴⁵

Csányi Vilmos élesebben húzza meg az ősi csoportok közti határokat. Mint írja, az állati csoportformákhoz képest az embernél rendkívül szoros csoportszerkezet alakult ki. A csoporton belüli agresszió minimálissá vált, de ezzel együtt nőtt a csoportok közötti agresszió. A csoport tagjai képessé váltak elviselni egymás tartós közelségét és kiküszöbölni a magas agressziós szinthez vezető konfliktusforrásokat. A legfontosabbak a táplálékszerzéssel és a szexualitással kapcsolatosak. Fajunknál a táplálékmegosztás nem korlátozódott többé a közvetlen rokonokra. S mivel a csoportméret növekedése szükségessé tett valamiféle munkamegosztást, ezért szükségessé vált a szexuális versengés csökkentése.

Új jelenség a csoportozhoz való hűség kialakulása is. Az állatvilágban ismeretlen magatartásforma, hogy az egyed feláldozza életét a csoportjáért, saját hátrányára nyújt segítséget csoportja tagjainak. A csoport egységét szolgálta a különféle szinkronizációs mechanizmusok megjelenése (imitációs készség, szabálykövetés, érzelmi összehangolódás, nyelvhasználat). Nyelve, rokonsági rendszere, hierarchikus feladatmegosztása, szokásai, rítusai révén egy optimális méretű izolált csoport tagjaként az egyén tökéletesen szocializálódott a csoportjába. És tökéletesen különbözött más csoportok tagjaitól.⁴⁶

A csoporton belüli egység jelentős előny a csoport tagjai és az egész csoport számára. Nemcsak az emberré válás kezdetén, de azóta is igaz, hogy a csoport összetartását erősíti a más csoportoktól való elhatárolódás és a velük való szembenállás. Az egymással konfliktusba kerülő emberi aggregátumok (törzsek, társadalmi osztályok, nemzetek) azáltal jelennek meg egységként, hogy elkülönülnek ellenfeleiktől. A csoport sikere a konfliktusban attól függ, hogy tagjai mennyire jól integráltak. A külső konfliktus belső együttműködéshez vezet.⁴⁷

Hegel ennek alapján fogalmazta meg a kanti „örök béke” elvével ellentétben – mondhatni – az „örök háború” elvét. Szerinte csak valamilyen óriási veszély vagy jelentős külső vállalkozás révén jöhet létre az államnak a partikuláris érdekek érvényesülését visszaszorító egysége. A háború az állam lényege és legsajátosabb feladata. Egybeolvasztja a partikuláris szférákat az állam egységében, mindannak feláldozását követelve az egyéntől, ami béke-

44 Diamond 2013, 108.

45 Diamond 2013, 146.

46 Csányi 1999, 122–23.

47 Rapoport 1974, 11.

időben létezése lényege: családját, tulajdonát, nézeteit és életét.⁴⁸ „A háború az az állapot, amelyben komolyan veszik az időleges javak és dolgok hiúságát. [...] »[A] háború megóvja a népeket attól a romlástól, amelybe a tartós vagy éppenséggel örök béke vinné őket.«⁴⁹

Minél markánsabb különbségek választják el a csoportokat egymástól, annál erősebb a saját csoporttal való azonosulás, ezért mesterségesen is sok megkülönböztető jegyet hoznak létre e célból. A szorosan felépített közösségek összetartó erejével együtt jár a közösségen kívüliek kizárása vagy ellenségnek tekintése. A csoport megkülönböztetésének, belső kohéziója biztosításának, a saját csoport iránti elkötelezettségnek az egyik leghatásosabb eszköze a más (külső vagy belső) csoportokkal szembeni ellenséges érzület és az ellenük viselt háború. Az egymással szorosan együttműködő egyének cél-, érték-, érdek- vagy életközösségei tehát eleve nemcsak harmonikus, minden tagjuk egyéni és közös javát előmozdító összetartozást jelentenek (bár gyakran még ezt sem), hanem inkább általában a más közösségekkel szembeni versengő vagy kifejezetten ellenséges viszony biztosítja kohéziójukat.⁵⁰ Mindazonáltal léteznek olyan szorosan összetartó közösségek, amelyeknek kohéziójához nincs szükség külső ellenségképre, mint például a kvékerek. De saját maguknak másoktól való markáns megkülönböztetésére nekik is szükségük van a csoport erős önazonosságának fenntartásához – ahogy egyáltalában minden vallásnak szüksége van erre.

Az összes ismert társadalom kultúrájában van vallás, és a társadalmak és az egyének gyakran rengeteg időt és erőforrást áldoznak vallási tevékenységre. Minden valláshoz tartozik valamilyen csak rá jellemző hitrendszer, amely ellentmond a természeti világról szerzett tapasztalatoknak, és amit az illető vallás hívein kívül mindenki más képtelenségnek tart. A természetfölötti világra vonatkozó hiedelmek elfogadása az elkötelezettség kinyilvánításaként is értelmezhető. Minden tartósan fennmaradó csoportnak azonosítania kell a megbízhatóan hozzá tartozó személyeket. Ezért kell a vallási hovatartozást bizonyítani, még hozzá minél nehezebben színlelhető módon: anyagi és szellemi erőforrásokkal, nehézségek tűrésével és olyan hit elfogadásával, amelyet abszurditása miatt valószínűleg senki sem oszt rajtuk kívül.⁵¹

A vallás olyan vonások együttese, amelyek közös volta összeköt egyes társadalmi csoportokat, és elválaszt másoktól. Más vonások másfajta csoportokat kötnek össze, és ezek igen különböző típusúak lehetnek. Egy összetett társadalom egyénei egyszerre több különböző csoport tagjai. Noha a közösségek egységét és önazonosságát külső ellenségkép nélkül is meg lehet őrizni, ez a csoportkohézió biztosításának egyik legfontosabb eszköze, különösen az alapvető életfeltételek tekintetében szorosan egymásra utalt egyének csoportjai esetében, továbbá a politikailag és gazdaságilag instabil helyzetekben.⁵²

48 Hassner 1994, 343.

49 Hegel 1971, 345.

50 E kérdéskör módszeres elméleti kidolgozását nyújtja Russell Hardin (Hardin 1995).

51 Diamond 2013, 284.

52 Hardin 1995, 179–82.

A szorosan összetartozó közösségek inkább partikuláris, semmint univerzális jóra törek-
senek. Normáik exkluzívak, másokat kizáróak.⁵³ Marx viszont a szabadon társuló egyének
kommunista közösségét a legteljesebb egyetemes jó megvalósítójának és mindenkit magába
foglaló közösségnek tekintette. De hogyan képzelhető el egy közösség önazonossága más közös-
ségekől való elkülönbözödés és mások kizárása nélkül?⁵⁴ Ha viszont a kifejlett kommunista
társadalom világméretű, akkor nem lesz többé más csoport, amelytől megkülönböztesse magát.

8.

Márpedig a világméret nem elhanyagolható része a kommunizmusnak. Már *A német ideológia* is leszögezi, hogy „a kommunizmus egyáltalában csak mint »világtörténelmi« létezés lehet meg”⁵⁵ – bármit jelentsen is ez. *A Kommunista Párt kiáltványának* irreálisan nagyra törő jelszava, a „Világ proletárjai egyesüljetek!” óta sokféleképpen megfogalmazták, hogy a kommunizmus csak világméretű lehet. „Buharin egyenesen a világ összes termelőerőinek központi megszervezéséről beszél: »végül is az egész világnak egyetlen vállalatot kell alkotnia.«”⁵⁶ A világméret és az állam elhalása miatt a kommunista társadalmat nem oszthatják meg nemzethatárok és államhatárok, háborúk pedig különösen nem. Mai tapasztalataink alapján ilyen világ nem elképzelhető. De elméletileg sem: hogyan alkotna egy világméretű nagy csoport koordinált egységet állam – pontosabban államok vagy más működőképes integratív alrendszerek – nélkül?

Az *Überhaupt*-ból tudjuk, hogy Marx nem dolgozta ki annak részleteit, hogy a kommunizmus szabad egyénei miként vonják ellenőrzésük alá a társadalom összefolyamatait. Arra vonatkozóan még kevesebb útmutatással szolgált, hogyan teszik ezt világméretben. A közbülső intézmények problémájával sem társadalmi, sem világméretben nem foglalkozott. Sőt inkább annak eliminálásán munkálkodott. A problémát Alexis de Tocqueville fogalmazta meg a 19. század közepén: hogyan őrizhető meg az egyén szabadsága az egyre inkább elhatalmasodó (immár demokratikus) állammal szemben? Arra jutott, hogy csak a két szint közötti községek, felaprózott közigazgatási szervek, bíróságok, törvényszékek, a legkülönfélébb egyesületek, esküdtszékek, vallási felekezetek segítségével.⁵⁷

Etatista felfogása ellenére Hegel is fontosnak tartotta az egyén és az állam között a családok, tulajdonosi csoportok, rendek, törvények, bíróságok, esküdtszékek, szövetségek, testületek és korporatív végrehajtó szervek létét.⁵⁸ Marx a polgári társadalom hegeli

53 Hardin 1995, 140–41.

54 Ezt a kérdést *A német ideológia* kapcsán teszi fel Czétány György (Czétány 2016, 100).

55 Marx – Engels 1960, 36.

56 Bence – Kis – Márkus 1992, 447.

57 Tocqueville 1993. Marx ismerte Tocqueville erre vonatkozó nézeteit: Marx 1957a, 354.

58 Erről szól „A polgári társadalom” című alfejezet a *Jogfilozófiában*: Hegel 1971, 207–61.

fogalmát (*bürgerliche Gesellschaft*) a burzsoá, vagyis tőkés társadalommal azonosította, és ezt a Hegel által differenciáltan feltérképezett szférát fogalmilag elszegényítve gazdasági alapként egyneműsítette.⁵⁹

Bár Marx a kommunizmus államnélküliségét hangsúlyozta, a tőkés társadalomból a kommunista társadalom felé vezető utat az állam erősödésével jellemezte.⁶⁰ Azt viszont természetesnek vette, hogy az osztályviszonyok megszűnésével a proletariátus lemond rendkívüli politikai hatalmáról. Történelmi tapasztalatai alapján ezt nem gondolhatta komolyan. De feltételezte, hogy a proletárdiktatúra után minden más lesz. Ekkor kezdődik az emberiség igazi történelme, s a korábbi tapasztalatok elvesztik relevanciájukat.

Marx alapvető tanítása, hogy az állam az osztályelnyomás eszköze, amely az osztályellentétek eltűnésével meg fog szűnni. Ennek némiképp ellentmond a prekapitalista társadalmakról adott leírásában, mely szerint az államnak alapvető közfeladatai vannak. Az államhatalmat birtokló csoportok természetesen mindent megtesznek azért, hogy saját érdekeik érvényesítésére használják e hatalmat – amely érdekek nem feltétlenül esnek egybe a gazdaságilag uralkodó osztályok érdekeivel –, de közfeladatokat is el kell látniuk. Az állam nem lehet kizárólag a kizsákmányoló osztálynak a kizsákmányoltak elnyomását szolgáló eszköze.

Marx elméletileg mégis emellett kötelezte el magát, ami a tőkés társadalom esetében azt jelentette, hogy a burzsoázia „a modern képviseleti államban kivívta magának a kizárólagos politikai uralmat.” „A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoá osztály közös ügyeit igazgató bizottság.”⁶¹ Amikor viszont a korabeli társadalmi és politikai fejlemények részletes elemzését nyújtotta, melyek közt kimagaslik a *Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikája*,⁶² akkor gyakran maga sem úgy mutatta be az állam működését a kapitalizmusban, mint amelyet a tőkések közvetlenül az osztályelnyomás eszközeként használnának, hanem mint amelyben olykor elvesztik politikai hatalmukat, ami viszont nem jár együtt gazdasági hatalmuk elvesztésével, sőt segíti azt.

Elster három elképzelést különböztet meg az államról Marx szövegei alapján. A legismertebb az állam instrumentalista elmélete: az állam a gazdaságilag uralkodó osztály eszköze, és nem rendelkezik semmilyen önállósággal. A másik a hatalomról való lemondás elmélete: a burzsoázia lemond az államhatalom közvetlen birtoklásáról, mert úgy látja, hogy jobban szolgálja érdekeit, ha kívül marad rajta. A harmadik az állam osztályegyensúly-elmélete, melynek értelmében az állam önálló mozgásterét az biztosítja, hogy két egymással harcban álló osztály között a mérleg nyelve szerepét tölti be, s az „oszd meg és uralkodj” politikáját alkalmazza.⁶³

59 Ennek részleteit és súlyos elméleti következményeit mutatja be Jean Cohen könyve (Cohen 1982).

60 Cohen 1982, 105.

61 Marx – Engels 1959, 444.

62 Marx 1962.

63 Elster 1985, 408–28.

9.

A kommunizmusban nemcsak az állam szűnik meg, hanem a jog,⁶⁴ a vallás⁶⁵ és az erkölcs is⁶⁶ – mindaz, ami évezredekken át a rendezett emberi együttélés legfőbb támasza volt. Marx szerint az osztályellentétek megszűnésével nem lesz szükség rájuk. Sőt, az osztályellentétekkel megszűnik az egoizmus és altruizmus is.⁶⁷ Más emberek leszünk.

„Az emberi emancipáció – írja Kis János – Marx várakozása szerint olyan világot teremt, ahol az egyén személyes önmegvalósítása közvetlenül egybeesik a közösségen való részvételével.”⁶⁸ Elster szerint: „A kommunizmus Marx számára az önmegvalósítás és a közösség egysége volt – az egyén önmegvalósítása a közösség javára.”⁶⁹

Marx szerint a kommunizmust az érdekek általános egybeesése jellemzi: megszűnik minden ellentét az egyének között, valamint az egyének és a társadalom között. Az osztályokkal és osztályellentétekkel együtt eltűnnek az egyének és csoportok közötti érdekkonfliktusok is.⁷⁰ Sokan kimutatták már, hogy a legkülönbözőbb társadalmi csoportok közötti – etnikai, nemi, vallási, foglalkozási, munkahelyi, kulturális – ellentétek gyakran nem vezethetők vissza osztályellentétekre. Kis János arra mutat rá, hogy – bármiféle osztálykonfliktus nélkül – még a harmonikus párkapcsolatban élő személyek között is kialakulhatnak érdekkonfliktusok. Érdekeik jelentős egybeesésük ellenére sem azonosak. A társas élet mindennapjait valódi érdekütközések sokasága szegélyezi. „Autonóm életet élő egyének közt mindennaposak az érdekkonfliktusok.”⁷¹ Valamint a páros együttélés minden tagjának szüksége van olyan területekre – önálló kapcsolatokra és tevékenységekre –, melyeket le kell választaniuk közös életükről.

Ha megállapításaink igazak az intim közösségek esetében, akkor óhatatlanul igazak a társadalom egészét átfogó, anonim közösségek esetében is. Az emberi együttélés semmilyen szinten nem válik mentessé az érdekek ütközésétől – hacsak nem olyan világban gondolkodunk, amely nem engedi meg az egyéneknek, hogy saját elgondolásuk és vágyaik szerint alakítsák az életüket. Ez természetesen az elváltatás gyakorlatairól is elmondható. [...] [A]z értelmes és gazdag emberi életnek szükséges feltétele, hogy az egyén sokféle viszonyban vehessen részt, sokféle közösségnek lehessen a tagja, az otthon intim közösségétől a baráti, munkatársi, kulturális és más közösségeken

64 Kis 2016, 113. Marxnak a jogot elutasító álláspontjának többdimenziós elemzését nyújtja Buchanan 1982 4. fejezete, a marxi álláspont kritikáját pedig a 7. fejezet.

65 Marx 1957b, 378–79.

66 Nussbaum 1993, 255.

67 Marx – Engels 1960, 231; Kis 2016, 114.

68 Kis 2016, 112.

69 Elster 1985, 446.

70 Kis 2016, 114–16.

71 Kis 2016, 119.

át a tágabb társadalmat átfogó, anonim közösségig. Szükséges feltétel továbbá, hogy szabadon mozoghasson közösségei között.⁷²

De nemcsak az érdekek, hanem a róluk alkotott elképzelések is ellentétbe kerülhetnek egymással, melyek egyik forrása az értelmes életről, a jó társadalomról, a megfelelő közösségi célokról alkotott felfogások eltérése, vagyis az egyének számára fontos értékek ütközése.

Összegezve: az emberi emancipáció marxí elgondolása nem egyeztethető össze az autonóm egyének alkotta közösségek természetére vonatkozó általános tudásunkkal. Olyan modern, nagy lélekszámú, anonim társadalom még az osztályok megszűnésének valószínűtlen feltevései közt sem lehetséges, amely egyszerre biztosítaná tagjai számára az autonóm, értelmes és gazdag élet lehetőségét, és ugyanakkor mentes volna az emberek közötti konfliktusok sokaságától. Ha pedig így van, akkor az emberi viszonyok „társadalmiasulásának” marxí ideálja nem olyan ideál, amelynek megvalósítására érdemes volna törekedni.⁷³

Kis János konklúziója szerint Marx autonómiaeszménye és közösségeszménye egymással összeegyeztethetetlen. Elster így fogalmaz: „a megkülönböztetés nélküli szolidaritás nagyon sok emberrel nehezen egyeztethető össze a személyes integritással és a személyiség erejével”.⁷⁴

Nemcsak érdekkonfliktusok jellemzik az emberi együttélést, hanem egyebek közt a társadalmi szerepek közötti konfliktusok is, amelyek nem feltétlenül érdekkonfliktusok. A társadalmi szerep azon magatartásszabályok együttese, amelyek követését az egyéntől a társadalmi struktúrában elfoglalt valamilyen helye révén elvárják. Például amiatt, hogy orvos, óvónő, fényképész, tűzoltó vagy nagyszülő. A társadalom tagjainak egyszerre sok különböző szerepe van (ugyanaz a személy lehet biológus, egyetemi tanár, tanszékvezető, polgármester, családapa, adófizető, református és választási bizottsági tag). Egy adott szerephez több különböző alszerep kapcsolódik: az egyetemi oktatónak más feladatai vannak oktatóként és kutatóként, a főorvosnak másként kell viselkednie a beosztott orvosokkal, az ápolókkal, a betegekkel és a betegek rokonaival. Nyilvánvaló, hogy az egyén különféle szerepei konfliktusba kerülhetnek egymással, mint ahogy egyazon szerepének különböző alszerei is. Konfliktust okozhat az is, hogyan értelmezzék adott helyzetben a szerepéből fakadó előírásokat. A normák gyakran kétértelműek vagy egymásnak ellentmondóak.⁷⁵

Csakhogy Gerald Cohen Marx-olvasata alapján társadalmi szerepek sem lesznek a kommunizmusban. A kommunizmusban nemcsak az állam hal el, de mindenféle társadalmi intézmény és struktúra is. „Az egyének szabad társulása nem új társadalmi

72 Kis 2016, 120.

73 Kis 2016, 121.

74 Elster 1985, 397.

75 Boudon 1981, 38–48.

struktúra, hanem a társadalmi struktúrától való szabadság.”⁷⁶ Ennek alátámasztására egyrészt a munkamegosztás megszűnésére vonatkozó nevezetes – már általam is említett – szövegrészt idézi *A német ideológiából*. A másik idézet ugyanebből a műből így végződik: „Kommunista társadalomban nincsenek festők, hanem legfeljebb emberek, akik egyebek között festenek is.”⁷⁷ Cohen konklúziója:

A szerepek eltörlése szigorú előírás, de Marx kiróta a jövő társadalmára. Az a vád, hogy az egyének a társadalomba történő teljes beolvasztására törekedett, épp ellentétes saját céljával. [...] Azt akarta, hogy az egyének „mint olyanok” szembesüljenek egymással és magukkal az intézmények közvetítése nélkül, mivel az intézmény „[a] társadalmi tevékenység [...] megrögződése, az, hogy saját termékünk dologi hatalommá szilárdul felettünk”.⁷⁸ Nem nagy túlzás azt mondani, hogy Marx szabadon társult egyénei a társadalom egyfajta alternatíváját, nem pedig annak egyik formáját alkotják.⁷⁹

10.

Az egyén és közösség viszonya után nézzük magát az egyéni önkiteljesítést. Marx szerint a kommunizmusban nemcsak szabadon megválaszthatja mindenki a hivatását, de szabadon váltogathatja is. Ennek korlátait már az *Überhaupt* említette, és Kis János is határozottan megfogalmazza, hogy ha valaki kiképezte és elkötelezte magát valamilyen tevékenység szakszerű művelése mellett, akkor számára ez az önmegvalósítás.⁸⁰ Akkor lehet eredményesen művelni egy szakmát, sporttevékenységet, tudományt vagy művészetet, ha kellő időt és fáradságot szán valaki a szükséges ismeretek és képességek elsajátítására, gyakorlására és kreatív felhasználására. Márpedig az egyik területen befektetett idő és energia nem teszi lehetővé minden más terület hasonlóan komoly művelését. A különféle tevékenységek változtatásának színes kavalkádja dilettantizmushoz vezet.

Az alkotómunka mindenki számára hozzáférhetővé tétele azonban önérték a tetsoleges változtatás lehetősége nélkül is. Elster szerint jobb lenne egy olyan társadalom, amely mindenki számára lehetővé tenné az alkotást.⁸¹ Marx legértékesebb és legmaradandóbb gondolatának azt tartja, hogy az alkotómunkában megvalósuló kiteljesedés a kommunizmus lényege.⁸²

76 Cohen 1978, 131.

77 Marx – Engels 1960, 386.

78 Marx – Engels 1960, 34.

79 Cohen 1978, 133.

80 Kis 2016, 119.

81 Elster 1985, 531.

82 Elster 1985, 521.

Mindazonáltal e számára is lelkesítő gondolat kapcsán nyolc problémát fogalmaz meg. (1) Nem mindenki rendelkezik születésénél fogva a kreatív teljesítményekhez szükséges összes képességgel, és ha mégis, akkor sem biztos, hogy kifejleszti és felhasználja őket. (2) A kreatív önmegvalósítás eszménye túl sokat követel: kizárja a kommunista társadalomból vagy stigmatizálja azokat, akik a nehéz munkával elérhető alkotás helyett a fogyasztás passzív örömeit részesítik előnyben. Ha viszont nem tennék, akkor mire lennének jók az alkotók művei? (3) Az önmegvalósítás célként önnön akadályává válhat. A valóban önmegvalósításra irányuló tevékenységnek az elvégzendő feladatra kell irányulnia, az önmegvalósítás öröme csak járulékos. (4) A modern ipari munka szűk teret nyújt a Marx által elképzelt önmegvalósításnak. A szükséges szervezés és felügyelet súlyosan korlátozza a szabad, kreatív tevékenységet. Másrészt az efféle munkaviszonyok olyan külső fegyelmet nyújtanak, amely gyakran feltétele az önmegvalósításnak. (5) A kreatív önmegvalósítás túlhangsúlyozása ellentétbe kerül a közösségi értékekkel. Az egyetlen közösség, amelyik teljesen összeegyeztethető az alkotás szélsőséges hangsúlyozásával, az alkotók közössége. Az önmegvalósítás a kompetenciákkal rendelkezők elismerésétől függ. (6) Marx szerint a kommunizmusban nem lesznek ösztönzési problémák, nem lesz szükség külön jutalomra az egyéni hozzájáruláshoz. Az emberek a munka öröme miatt fognak dolgozni. Mégis, a kommunizmusban is felmerülnek önrédekű attitűdök egy magasabb szinten. Az önmegvalósítás különböző formái nem ugyanolyan mértékben igényelnek anyagi támogatást: filmrendezőknél többre van szükségük, mint a sakkjátékosoknak. S ha sokan választanak nagyon költséges önmegvalósítást, akkor az önmegvalósítás általános szintje meglehetősen alacsony lesz. (7) Marx úgy gondolta, hogy a kommunizmusban egyszerre valósul meg az egyének önmegvalósítása és az emberiség legteljesebb kivirágzása: a csodálatos műalkotások, új tudományos elméletek, remek találmányok száma meg fogja haladni minden előző korszakét. Csakhogy a sikeres művészek, tudósok számának növekedése egyben a kudarcot vallott és kiábrándult sikertelenek számát is gyarapítja. (8) Végül nem világos, hogy az önmegvalósítás megteremti-e a saját előfeltételét képező technikai hatékonyságot. Az olcsón termelés vágya nem biztosan válik az önmegvalósításra irányuló indítékok részévé. Akkor viszont kik áldozzák fel önmegvalósításukat e cél érdekében? Mi módon legyenek kiválasztva? Az eredmény az osztálytársadalmakra emlékeztet, ahol egyeseknek dolgozniuk kell, hogy mások kibontakozhassanak.⁸³

Elster ezután számba veszi, hogy Marx elképzelései mennyire realiztikusak vagy utópisztikusak. Víziója szerinte organikus jellegű.⁸⁴ Ez Marx kommunizmusfelfogásának egy lehetséges metaforikus értelmezése, mely felfogás eleve metaforikus. Egyik elég rossz, Rousseau által ihletett változata a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* szerepel, mely szerint a kommunizmusban „a társadalom egy személynék tekinthető, mert amit itt veszít, ott

83 Elster 1985, 521–25.

84 Elster 1985, 527.

megnyeri”.⁸⁵ Ezt az idézetet először kontextusában elemzi Kis János,⁸⁶ majd kritikája tárgyává teszi: ahogy Rawls szerint az utilitarizmus, úgy „az emberi emancipáció marxi elgondolása sem veszi komolyan, hogy az egyének a saját életüket élik, és ezért a társadalom ideális körülmények közt sem – sőt, ott a legkevésbé – tekinthető »egyetlen személynek«, aki »amit itt veszít, azt ott megnyeri«”.⁸⁷ Mivel nem elhanyagolható szempont, hogy aki „itt” veszít, az nem ugyanaz az egyén, mint aki „ott” nyer.

Bibliográfia

- Bence György – Kis János – Márkus György. 1972. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins – Lukács Archívum.
- Berlin, Isaiah. 1990. *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc – Berényi Gábor. Budapest: Európa.
- Boudon, Raymond. 1981. *The Logic of Social Action*. London: Routledge.
- Buchanan, Allen E. 1982. *Marx and Justice: The Radical Critique of Liberalism*. Totowa, N.J.: Rowman & Allanheld.
- Cohen, Gerald A. 1978. *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Cohen, Jean L. 1982. *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*. Oxford: Martin Robertson.
- Csányi Vilmos. 1999. *Az emberi természet: Humánetológia*. Budapest: Vince.
- Czétány György. 2016. „A »közös« kategóriája *A német ideológiában*”. In *Elidegenedés és emancipáció*, szerk. Marosán Bence Péter, 94–100. Budapest: L'Harmattan.
- Diamond, Jared. 2013. *A világ tegnapig: Mit tanulhatunk a régi társadalmaktól?* Ford. Vassy Zoltán. Budapest: Typotex.
- Elster, Jon. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Engels, Friedrich. 1959. „Előszó az 1888-as angol kiadáshoz.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. kötet, 568–71. Budapest: Kossuth.
- Hardin, Russell. 1995. *One for All: The Logic of Group Conflict*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Hassner, Pierre. 1994. „Georg W. F. Hegel.” Ford. Mezei György. In *A politikai filozófia története*, II. kötet, szerk. Leo Strauss – Joseph Cropsey, 315–54. Budapest: Európa.
- Hechter, Michael. 1987. *Principles of Group Solidarity*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

85 Marx 1962, 150.

86 Kis 2016, 114.

87 Kis 2016, 121–22.

- Hegel, G. W. F. 1971. *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- Kant, Immanuel. 1997. „Az örök békéről.” Ford. Mesterházi Miklós. In *Történefilozófiai írások*, szerk. Mesterházi Miklós, 257–333. Szeged: Ictus.
- Kis János. 2016. „Marx és a liberalizmus.” In *Elidegenedés és emancipáció*, szerk. Marosán Bence Péter, 103–31. Budapest: L'Harmattan.
- Kis János. 2021. *Szabadságra ítélve*. Budapest: Kalligram.
- Marx, Karl. 1957a. „A zsidókérdéshez.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 1. kötet, 349–77. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1957b. „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 1. kötet, 378–91. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1962a. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1962b. „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 8. kötet, 101–96. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1969. „A gothai program kritikája.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 19. kötet, 9–30. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1972. „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, I. rész.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 46/1. kötet. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. 1959. „A Kommunista Párt kiáltványa.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 4. kötet, 437–70. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. 1960. „A német ideológia.” In *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 3. kötet, 11–358. Budapest: Kossuth.
- Nozick, Robert. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Nussbaum, Martha C. 1993. „Non-Relative Virtues: An Aristotelian Approach.” In *The Quality of Life*, szerk. Martha C. Nussbaum – Amartya Sen, 242–69. Oxford: Clarendon Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/0198287976.003.0019>
- Rapoport, Anatol. 1974. *Conflict in Man-Made Environment*. Harmondsworth: Penguin.
- Rawls, John. 2008. *A népek joga: Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. Ford. Krokovay Zsolt. Budapest: L'Harmattan.
- Tocqueville, Alexis de. 1993. *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Budapest: Európa.
- Tönnies, Ferdinand. 1983. *Közösség és társadalom*. Ford. Berényi Gábor – Tatár György. Budapest: Gondolat.

